

ÇAPAKÇUR (BİNGÖL), GENC VE KİĞİ ÇEVRESİNDE BAYINDIRLIK ÇALIŞMALARI (1866–1916)

The Construction Works Around Çapakçur (Bingöl), Genç and Kiğı

Yaşar BAŞ¹

ÖZET

Bu makalede, Tanzimat devrinde, 1866-1916 yılları arasında, devlet-vatandaş işbirliği ile elli yıllık bir dönem süresince Bingöl, Genç, Kiğı çevresinde gerçekleştirilen bayındırlık çalışmaları üzerinde durulmuştur. Söz konusu çalışmalar, hükümet konağı, hapisane, cami, kilise, okul, köprü onarımı veya inşası, telgraf hattı çekilmesi ve yol yapımı ile ilgilidir. Faaliyetlerin gerçekleşmesinde, devrin siyasi, askerî, idari veya sosyal şartları etkili olmuştur. Çünkü Osmanlı devletinin son döneminde, taşrada ortaya çıkan idari bozulmalar ve düzensizlikler hükümet konaklarını, asayiş ihlalleri hapisaneleri, haberleşme gereksinimi, telgraf hattı inşasını, ulaşımdaki güçlükler yol yapımını, dış güçlerin etkisiyle Gayrimüslimlerin hassaslaşması, toplumun bu kısmını memnun etme eğilimini, eğitim ve ibadet için okul, cami, kilise yapımını ve onarımını, ihtiyaçlar sıralamasında öne çıkarmıştır. Bununla beraber, araştırma sonucunda, Bingöl çevresi gibi, ikinci ve üçüncü derecedeki idarî birimlerin, 20-50 yıl gecikmeli olarak bayındırlık faaliyetlerinden yararlanmaya başladığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bingöl, Genç, Kiğı, bayındırlık, Osmanlı devri, resmi kurumlar.

ABSTRACT

In this article, the construction of public works in cooperation with the state-citizen during fifty years period of time between 1866 and 1916 in the period of Tanzimat in Bingöl, Genç, Kiğı are focused on. These public works are a government office, a prison, mosques, churches, schools, construction of bridges, their refurbishment, the provision of the telegraph line and road construction. Political, military, administrative or social conditions which started with Tanzimat era were effective in accomplishing these works. As a result of some emerging new problems during the last period of the Ottoman Empire, some precautions were taken. These were: government offices were built to keep public under control because of some of the emerging uprisings; prisons

¹ Yrd. Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
yasarbas2000@hotmail.com

were built to keep those caused riots; the construction of telegraph lines were made to meet the need of quick communication for public disorder problems; the constructions of roads were performed to overcome the pertinent transportation difficulties; churches were built to satisfy non-Muslims; schools, mosques and churches were built or refurbished to satisfy different parts of the community and meet their educational and worship needs. However, at the end of research, second and third level administrative units such as around Bingöl, has been understood to get benefit from the activities of public works twenty-fifty years delay.

Key words: Bingöl, Genc, Kiğı, bayındırlık, Osmanlı devri, resmi kurumlar.

GİRİŞ

Bingöl ilinin coğrafi sınırları dâhilindeki Bingöl, Genç, Kiğı kasabalarının her biri, Osmanlı idarî yapılanmasında sancak veya kaza merkezi olarak belirlenmişti. Kiğı ve Çapakçur sancakları, 1515 yılında Osmanlı Devleti'ne katıldıktan sonra, Diyarbakır Vilayeti'ne bağlanmışlardı.² Daha sonra Kiğı Sancağı, Erzurum Beylerbeyliği'ne geçmiş, uzunca bir süre bu eyaletle ilişkili kaldıktan sonra,³ I. Dünya Savaşına doğru, Harput Eyaleti'ne bağlanmıştı.⁴ Diyarbakır tecrübesinden sonra, Çapakçur (Bingöl) kazası, Genc kazası ile birlikte, Genc sancağına bağlanmıştı. 19. Yüzyılda bu sancak, Bitlis vilayetine aitti.⁵

Makalede, 1866-1916 yılları arasında Bingöl çevresinde gerçekleştirilen bayındırlık çalışmaları ele alınmıştır. Söz konusu dönem, Tanzimat ve özellikle II. Abdülhamit devri yenileşme hareketlerinin,

---

² BA, Tapu Defteri (TD), nr. 64, s. 715-716; Ayrıca bkz. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1991, c. 3, s. 198, 220, 266, 267.

³ BA, DH. MKT., nr. 1446/1; Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, c. III, Kısım-ı evvel, Kasbar Matbaası, İstanbul 1314, s. 682; M. Nasrullah, M. Rüşdü, M. Eşref, *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, s. 75.

⁴ BA, DH. MKT., nr. 1446/1.

⁵ Osmanlı kaynaklarında, “Genc” adı ile kaydedilmiş sancak merkezi, bugünkü Genç ilçesinin güney-doğusundaki Arduşin köyü idi. Bkz. M. Nasrullah, M. Rüşdü, M. Eşref, *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul 2003, s. 81; M. Mahfuz Söylemez, “Bitlis Vilayet Salnamelerine göre Genc Sancağı”, *I. Bingöl Sempozyumu (10–11 Haziran 2006)*, Bingöl 2007, s. 61–81; Abdullah Demir, “XVI. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genc Beyleri”, *II. Bingöl Sempozyumu (25–27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 209–216. Esasen, Genc Sancağı'nın merkezi önce Genc Köyü idi. Ancak 8 Cemaziyelahir 1305/21 Şubat 1888 tarihli bir kayda göre, köy ehemmiyetsiz görüldüğünden, sancak merkezi Arduşin Köyü'ne taşınmıştı. Böylece Arduşin köyü, bir süre sancak merkezi olarak kaldı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Perakende Evrakı (BA, Y. PRK. A.), nr. 4/88; BA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT), nr. 1487/47.

bütün Anadolu'da hız kazandığı bir zaman aralığıydı. Önemli reformların, siyasî, askerî, idarî ve sosyal alanda devam ettiği, bazen olumlu sonuçlar alınmaya başlandığı, özellikle vilayet idaresi, adli teşkilatlanma bakımından muasır idarî müesseselerin olduğu bir devirdi. Bu evrede, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra birimlerinin alt yapı tesisleri güçlendirilmeye başlanmıştı. Faaliyetlerin gerçekleşmesinde, geçerliliğini yitirmiş kurumları ve sarsılan merkezi otoriteyi yeniden kurmak; devleti, malî, idarî ve adli alanlarda düzenli bir yapıya kavuşturmak düşüncesi etkili olmuştu.⁶ Merkeziyetçilik ve yenileşme planının arka planında, yıkılmakta olan devletin, kurtarılması anlayışı yatmaktaydı.⁷ Merkeziyetçi bir idarenin ruhu, taşra idaresini merkeze sıkıca bağlamakla mümkündü. Bu işin maddi bağlarını, kara ve deniz yolları ile telgraf hatları ve benzerleri teşkil ediyordu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile devlet, halkın refah seviyesini yükseltmeyi, bunun için de memleketin imarına çalışılacağını vaat etmişti. Vait, bayındırlık politikasının prensibi mahiyetinde idi. 1856 tarihli İslahat Fermanı'nda bu prensip, daha açık bir şekilde yer almıştı. Fermanda iç ticaretin geliştirilmesi için kara ve su yollarının ıslahına, hükümetçe para tahsis edileceği belirtilmişti. Aslına bakılırsa, devletin malî, siyasî ve idarî şartları, devletçe müstakil bir bayındırlık politikası takip etmeye elverişli değildi. Hükümetin bir bayındırlık programı oluşturması ve kısa zamanda gerçekleştirmesi çok güçlü.⁸ Bununla beraber taşradaki bayındırlık hareketlerine bir yön verilmeye çalışıldı, bunda bir nebze de başarılı olundu. Sultan II. Abdülhamit devrine ait 1307/1890 tarihli yazışmada, kendisinden önce başlayan ıslahat çalışmalarının, padişah iradesi ile belirlenen talimat çerçevesinde yapılması ve belli periyotlarla saltanat merkezine bildirilmesi; bu çalışmalar vesilesiyle icap eden yerlerde hapisane inşası, telgraf hattı çekilmesi, mektepler açılması ve benzeri çalışmalar için ne gerekirse yapılması emri verilmişti.⁹ Böylece, devleti taşrada güçlü bir şekilde temsil etmek amacıyla hükümet konakları inşası, hapisane yapımı, telgraf hattı döşenmesi, yol-köprü ağlarının genişletilmesi, eğitim ve ibadet ihtiyaçları dolayısıyla okul, cami veya kilise yapımı veya onarımı gibi faaliyetler öne çıkmıştı. Bingöl, Genc ve Kiğı çevresinde, 1866–1916 yılları arasında gerçekleştirilen bayındırlık faaliyetleri ise, söz konusu gelişmelerin daha dar alanda gerçekleştirilen özel bir örneğini teşkil etmekteydi. Son dönem Osmanlı arşiv belgelerinde, Bingöl çevresinin bayındırlığı ile ilgili önemli

⁶ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008, s. 401, 496.

⁷ Özcan Mert, "II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkeziyetçilik Politikası", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. (720-729) 723.

⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. VII, s. 264, 265, 267.

⁹ BA, DH. MKT., nr. 1700/91.

değerlendirmeler mevcuttur. Bu bilgilerin, hükümet konağı, hapishane, cami, kilise, okul, köprü onarımı, inşası, telgraf hattı çekilmesi ve yol yapımı ile ilgili olduğu görülmektedir.

1. ÇAPAKÇUR KAZASI'NDA BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

1.1. Hükümet Konağı, Kirası ve Onarımı

1864 tarihli vilayet nizamnamesi ile taşra idaresi, eyalet, sancak, kaza, nahije, köy esasına göre taksim edilmeye başlanmış; mahalli meclisler kurulmuştur. Daha sonraları kaza idaresinde kaymakamlar, nahiyelerde, nahije müdürleri söz sahibi olmaya başlamıştır. Benzeri gelişmeler, mülki idarelerin ihtiyaçlarına cevap verebilecek hükümet konaklarının inşası veya daha iyi fiziki yapıya kavuşturulması inancını güçlendirmiştir. Böylece, halkın da desteği ile taşrada bulunan hükümet konaklarının bakımı, onarımı veya yeniden inşası sağlanmıştır.¹⁰

Söz konusu bayındırlık faaliyetleri, tabii Bingöl çevresinde de görülmüştü. Çalışmalardan bir kısmı hükümet konaklarıyla ilgilidir. Kayıtlara göre, bu yıllarda Çapakçur, Genc¹¹ ve Kiğı¹² kazalarındaki hükümet konakları, kiralama yoluyla kullanılmıştı. Rumî 1301–1305/1886–1890 yılları bütçesine, Çapakçur kazası hükümet konağı için kira bedelleri konulmuştu.¹³ 11 Zilkade 1304/1 Ağustos 1887 tarihinde, Çapakçur kazası hükümet konağının kira bedeli hakkında Bitlis vilayetinden bilgi talep edilmişti.¹⁴ 2 Rebiülevvel 1306/6 Kasım 1888 tarihli kayda göre, Çapakçur kazasında hükümet konağı satın alınmış; ancak usule aykırı şekilde alınan binanın parası, sorumlularına ödetirilmiş; eskiden olduğu gibi kiralık konakta hizmete devam edilmişti.¹⁵ Daha sonra, 12 Zilkade 1306/10 Temmuz 1889 tarihinde, kiralamak suretiyle kullanılan hükümet konağının, iki oda eklenmek suretiyle onarılması ve kira bedelinin arttırılması gündeme gelmişti. Konak sahibi Palulu Arpacıyan Ohannes'in bu isteği, ilgili makamlara iletilmiş, konuyla ilgili işlemlerin yerine getirilmesi talep edilmişti.¹⁶ Yaklaşık altı ay sonra, 19 Cemaziyelevvel 1307/11 Ocak 1890 tarihinde,

---

¹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1988, c. V, s. 191, 192; c. VII, s. 153, 154; Ayrıca bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 173-278.

¹¹ BA, Dahiliye, Mebâni-i Emiriyye Hapishaneler Müdüriyeti (DH. MB. HPS.), nr. 32/24.

¹² BA, DH. MB. HPS., nr. 31/21.

¹³ BA, DH. MKT, nr. 1727/101.

¹⁴ BA, DH. MKT, nr. 1435/114.

¹⁵ BA, DH. MKT, nr. 1561/69.

¹⁶ BA, DH. MKT, nr. 1636/55.

merkezi idare tarafından, Çapakçur konağın kira bedelinin arttırılması kabul edilmişti.¹⁷

1.2. Mektep Açılması, İnşası ve Çapakçur Ermeni Mektebi

Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminde, ilk öğretim, yüksek okul ve üniversite eğitimi, ulemanın kontrolünde olmuştu. II. Mahmud devrinde, eski eğitim sisteminin yetersizliği anlaşılmıştı. Ancak ihtiyaçları karşılayacak bir eğitim düzeni sağlanamamıştı. Bu konudaki en etkili uygulamalar, Tanzimat hareketi ile gerçekleşmişti.¹⁸

Tanzimatla başlayan bayındırlık seferberliğinde, modern esaslara yakın bir anlayışla orta dereceli okullar açılmıştı. Bu evrede, mekteplerin mümkün mertebe ulema elinden alınıp hükümet idaresine verilmesi gerekli görülmüştü. İbtidâî mekteplere devam edilmekle beraber, bunların meccânî ve mecbûrî olduğu ilan edilmişti. O zamana kadar mevcut olmayan ikinci derece tahsil için, “rüşdiye” denilen meccânî mektepler kurulmuştu.¹⁹ Önce İstanbul’da görülen rüşdiye mektepleri, daha sonra taşrada açılmıştı. Rüşdiyelerden sonra, vilayetlerde idadi seviyesinde (lise seviyesi) okullar yayılmıştı.²⁰ Sultan II. Abdülhamid devrinde, yenileşme çabaları çok daha hız kazanmıştı. İmparatorluğun en ücra köşelerinde ibtidâî ve rüşdiye mektepleri açılarak okur-yazar oranı yükseltilmeye çalışılmış ve okullaşma oranı artırılmıştı.²¹ Özellikle Müslüman ahalinin eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla 15 Haziran 1904 tarihinde Maarif Nezareti tarafından hazırlanan programla, “mektebi az ve kalitesiz, halkı farklı lisanlar konuşan Ege Adaları, Rumeli, Arnavutluk ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde ilkokuldan başlayarak mevcut müesseselerin ıslahı ve ihtiyaca göre yenilik yapılması”²² kararlaştırılmıştı. Bu karar doğrultusunda, diğer bölgelerde olduğu gibi, Çapakçur ve çevresinde Müslim ve Gayrimüslimlerin okullaşma faaliyetleri artmıştı. Çapakçur

¹⁷ BA, DH. MKT, nr. 1688/89.

¹⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. V, s. 181, 182; Devrin eğitim sistemi hakkındaki bir için bkz. Bayram Kodaman, Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992, s. 475-496

¹⁹ Ed. Engelhard, *Türkiye ve Tanzimat Devlet-i Osmâniyyenin Târîh-i Islâhâtı*, Mütercimi: Ali Reşad, Kanâat Kütübhânesi, İstanbul 1328 (1911) s. 74; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 284-287; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 200.

²⁰ İber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 411.

²¹ II. Abdülhamit dönemi eğitim faaliyetleri hakkında bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876-1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

²² Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamit*, İstanbul 1996, s. 82-83.

merkezi ve diğer ilçelerde özellikle ibtidaî mektepler açılması girişimleri çoğalmıştı. Ancak, ülke genelinde ve anlaşıldığı kadarıyla Çapakçur çevresinde özellikle birinci kademe öğretim seviyesinde arzu edilen hedefe ulaşılamamıştı.

Çapakçur Ermeni Mektebi'ne gelince, diğer İslam devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim teba'nın, can, mal, namus emniyeti sağlanmış; insanî hak ve hürriyetlerine, eğitim, inanç ve ibadet haklarına riayet edilmişti. Tanzimat hareketi ile söz konusu hak ve hürriyetler oldukça genişletilmiş; farklı din, mezhep ve inançtaki halkın bir arada, belli bir hoşgörü ortamı içerisinde yaşaması da temin edilmiş; okul ve dini yapıların inşası, imarı veya onarımı için devlet desteği artmıştı. Tanzimat Fermanı ve özellikle Islahat Fermanı'nın ilanından sonra, gayrimüslim teba', kendi din ve dillerinde eğitim yapan ilk, orta ve yüksek dereceli okullar kurmaya başlamışlardı. Bilhassa Ermeni, Rum, Bulgar ve Hıristiyan Arapların kurduğu okullar, her yerde yayılmıştı.²³ Bingöl çevresindeki faaliyetler ise, ülke genelinde yapılan çalışmaların bir örneğini oluşturmuştu. Bu bağlamda, Bingöl merkezinde bir Ermeni okulunun açılışı söz konusu olmuştu. Talep, 27 Safer 1332/25 Ocak 1914'de, merkezi idareye iletilmiş, ancak ilerleme sağlanamamıştı.²⁴

1.3. Mahkûmlar, Hapishane Kirası, İnşası veya Onarımı

Bu yıllarda, pek çok vilayet ve kazada hapishane inşası da gündeme gelmişti.²⁵ Konu için bütün vilayetlere tebligat yapılmış; her bir vilayet veya kazada yeni hapishaneler yapılması imkânları aranmıştı. Çapakçur çevresindeki kazalar da bu girişime konu olmuştu.²⁶ Bu vesileyle bölgedeki önemli kazalarda bulunan mahkûm sayısı, bunlara yapılan muameleler, hapishane inşası ve görevlileri hakkında, pek çok bilgi kayıtlara geçmişti.²⁷ Aynı tespitlere göre, Çapakçur Hapishanesi'nde aç kaldıkları tespit edilen mahpuslara belli bir ödeme yapılmak suretiyle gıda ihtiyaçlarının karşılanmıştı.²⁸ Genc Hapishanesi'ndeki fakir mahpuslara giyim ve temizlik malzemesi dağıtılmıştı.²⁹ Kiğı'daki

---

²³ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 411, 412.

²⁴ BA, Dahiliye İdare Kısmı Evrakı (DH.İD), nr. 30-2/54. Ermeni Mektebi'nin yapımıyla ilgili birkaç yazışma için ayrıca bkz. Ercan Çağlayan, "Osmanlı Toplumunda Bir Arada Yaşama Sanatı: Çapakçur'da Açılan Ermeni Mektebi'ne Dair Belgeler", *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı. 2, Bahar 2008, s. 137-142.

²⁵ BA, Dahiliye Mebani-i Emiriyye Hapishaneler Kısmı Mütferrik Evrakı (DH.MB.HPS. M), nr. 7/6; Dahiliye Tesri-i Meâmelât ve Islahât Komisyonu Evrakı (DH.TMIK.S.), nr. 62/59.

²⁶ BA, DH.MB.HPS., nr. 35/4.

²⁷ BA, DH. MB. HPS. M., nr. 20/80.

²⁸ BA, DH. MB. HPS., nr. 72/27.

²⁹ BA, DH. MB. HPS., nr. 68/47.

kadınlar hapishanesinde bir kadın gardiyanın görevli olduğu bildirilmişti.³⁰ 25 Cemaziyelahir 1330/11 Haziran 1912 tarihli yazışmada, Çapakçur hapishanesi gardiyanının, Mıgırdıç adında bir Ermeni olduğu kaydedilmişti.³¹ 26 Ramazan 1332/18 Ağustos 1914 tarihinde ise, Çapakçur hapishanesinde yedi erkek mahkûmun var olduğu belirlenmişti.³²

2 Rebiülevvel 1324/26 Nisan 1906 tarihinde, Çapakçur Hapishanesi harap ve ihtiyacı karşılamaktan uzak durumdaydı ve yeni bir hapishane inşasına ihtiyaç vardı.³³ Maddi imkânsızlıklar dolayısıyla, kadınlar hapishanesi yoktu. Dolayısıyla kadın mahkûm kabul edilememekte, tutuklular imam evlerinde alıkonulmaktaydı. Bu durumun çeşitli sakıncaları vardı.³⁴ Yaklaşık altı yıl sonra, 17 Cemaziyelahir 1330/3 Haziran 1912 tarihinde, Çapakçur kazası, Genc Sancağı ve diğer kazalardaki hapishanelerin kirası, yeni hapishane inşası veya eski hapishanelerin satılması konusu, bölgedeki idarecilerin önemli problemleri arasında olmaya devam etmişti.³⁵ 21 Şevval 1330/3 Ekim 1912 tarihinde, hapishane inşası konusunda bir ilerleme sağlanamamıştı. Erkek mahkûmlar, hükümet konağında bulunan bir koğuşta, kadın tutuklular ise, muhtarların evlerinde tevkif ve hapsedilmekteydi.³⁶

2 Rebiülevvel 1332/29 Ocak 1914 tarihine gelindiğinde, Çapakçur kazası hükümet konağı dâhilinde, jandarma koğuşunun bitişiğinde, kerpiçten mamul, 71 zirâ murabba'ında, hapishane olarak kullanılmaya elverişli olmayan küçük bir oda, hapishane olarak kullanılmaktaydı. Burada, 20 mahkûm vardı. Kaza mutasarrıflığınca, aynı mevkide, hükümete ait arazi üzerinde, mahkûmlar ve mevkufklar için ayrı bölümleri bulunan kırk elli kişilik bir hapishane inşası gerekli görülmüştü.³⁷ Bununla beraber, 26 Ramazan 1332/18 Ağustos 1914 tarihinde, hapishane problemi hala çözülememişti.³⁸

Bu sırada, kadınlar hapishanesi için de aynı problem devam etmekteydi. 5 Rebiülahir 1332/3 Mart 1914 tarihinde, kadınlar için hala hapishane tahsis edilememişti. Bu amaç için kiralama usulüne başvurulmuş, ilgili yerin bedeli ödenememiş, sonraki senenin bütçesine bir bedel konulması suretiyle ödeme yapılabileceği ifade edilmişti.³⁹

³⁰ BA, DH. MB. HPS., nr. 43/10.

³¹ BA, DH.MB.HPS. M., nr. 5/25.

³² BA, DH.MB.HPS. M., nr. 15/54.

³³ BA, DH. TMIK.S., nr. 62/59

³⁴ BA, DH. MKT. 2139/13.

³⁵ DH. MB.HPS., nr. 35/4.

³⁶ BA, DH.MB.HPS., nr. 43/31; DH.MB.HPS. M., nr. 7/6.

³⁷ BA, DH. MB. HPS. M., nr. 11/43.

³⁸ BA, DH.MB.HPS. M., nr. 15/54.

³⁹ BA, DH. MB. HPS. M., nr. 43/31.

Devletin savaşa girişi dolayısıyla büyük ihtimalle söz konusu problemler bütünü çözümsüzlüğe mahkûm edilmişti.

1.4. Çapakçur Telefon- Telgraf Hattı İnşası

Haberleşme alanında bu dönemde atılan en önemli adım, telgrafın Osmanlı ülkesinde kullanılmasıdır. Telgraf, 1832 yılında bulunmuş,⁴⁰ aynı yıl, II. Mahmud tarafından Osmanlı posta idaresi kurulmuştu.⁴¹ Osmanlı yöneticileri, ilk defa Kırım savaşı dolayısıyla telgrafla karşılaşmışlardı.⁴² Sultan Abdülaziz devrinde (1861-1876) Bâbîâli, telgraf idaresinin gelişmesi ile merkezî idarenin güçlenmesi arasında bir ilişki kurmaya başlamıştı. Halk da telgrafın lüzum ve ehemmiyetini kavramıştı. Birçok mahalde bulunan ahali, kendi sınırları içinde telgraf tesisleri yapılması için hükümete yardım etmeyi taahhüt etmişti.⁴³ İlk olarak 1865 yılında inşasına başlanan telefon-telgraf hatları, hızla gelişmiş, bütün ülkede yayılmaya başlamış, kısa sürede imparatorluğun bütün belli başlı merkezlerini birbirine bağlanmıştı. Osmanlı Devleti, devlet gücünün yaygın bir biçimde ulaştırılması ve duyurulması amacıyla telgrafi ilk kullanan ülke olmuştu. Artık telgraf, Osmanlı merkezî idaresinin vazgeçilmez teknik araçlarından biriydi.⁴⁴

1868'lere gelindiğinde, Bingöl'ün yakın çevresindeki Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerine telgraf hatları kurulmuştu. Ancak daha küçük yerleşim merkezlerine ulaştırılamamıştı.⁴⁵ Genç ve Kiğı çevresine, 1887 yılında telgraf hattı çekilmesi gündeme gelmişti.⁴⁶ Bununla beraber, Çapakçur kazasının yirmi beş yıl daha beklemesi gerekmişti. Ve nihayet 1912 yılında Çapakçur kazası merkezine telgraf hattı çekilmesine başlanmıştı. 30 Receb 1330/15 Temmuz 1912 tarihinde, civardaki birçok kaza ile birlikte, Çapakçur kazasına telgraf hattı çekilmesi, bunun için bütçeye konulan ödeneğin tasdiki halinde, telgraf hatlarının çekileceği kaydedilmiş ve geçmeden telgraf hattının çekimine başlanmıştı.⁴⁷ 5 Zilhicce 1332/25 Ekim 1914 tarihinde, Osmanlı telgraf hatları şebekesine

---

⁴⁰ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 297.

⁴¹ Nesimi Yazıcı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu", *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992, s. (139-210) 144.

⁴² Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 297.

⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 273.

⁴⁴ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 496.

⁴⁵ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 297.

⁴⁶ BA, DH. MKT., 1455/56; 1448/59; 1471/84.

⁴⁷ BA, DH.İD, nr. 169/1.

son olarak dâhil edilen Palu-Çapakçur hattı ile bölgede yeni yapılan diğer bazı hatların haritası sunulmuştu. Buna göre, çevredeki belli başlı merkezlere telegraf-telefon hattı çekilmesi işi, yaklaşık iki yıl sürmüştü.⁴⁸

1.5. Diyarbakır-Lice-Çapakçur Yolunun İnşası

Tanzimat hareketinin tetiklediği gelişmelerden biri de vilayetlerdeki yol ağlarının iyileştirilmesiydi. Bu anlayışın sonucu olarak 19. yüzyılda ülkenin ulaşım şebekesi ve dış ticaret yolları gelişmişti. Böylece, üretim ve denetim merkezleri de değişmişti. Yeni beliren veya büyüyen yerleşim merkezleri, ister istemez yeni zorunlu idarî düzenlemeleri ve bölünmeleri beraberinde getirmişti. Sonuçta vilayetlerin sınırları da biraz daha daraltılmıştı. Bu arada, merkezi ve mahalli yöneticiler, ısrarla karayolu, demiryolu şebekesinin geliştirilmesi konusuna eğilmişlerdi.⁴⁹ 26 Ağustos 1869 tarihli “*Turuk ve Meabir Nizamnamesi*” ile ülkedeki yollar dört gruba ayrılmıştı. Sancak yolları ile kaza-köy yolları, dördüncü derecedeki yollar grubunda değerlendirilmişti.⁵⁰ 1871 tarihli vilayet nizamnamesi ile şehir ve kasabalarda belediyeler kurulmaya başlanmıştı. Böylece daha önce Nâfia Nezareti’nin üstlenmiş olduğu şehir içi yol ve kaldırım işlerini belediyeler üstlendi. Ancak bugün olduğu gibi şehir dışı yolların Nâfia Nezareti’nce yapımına devam edildi.⁵¹ Dolayısıyla Bingöl çevresindeki yol yapım çalışmaları da aynı nezaret tarafından gerçekleştirildi.⁵²

Bingöl çevresindeki kaza ve sancak merkezleri arasında yapılacak yollar, dördüncü derecede olduklarından, daha önemli merkezlere yapılacak olanlarına göre, daha geç inşa edileceklerdi. Çevredeki en önemli gelişmelerden biri, Diyarbakır-Lice-Çapakçur yolunun inşası olmuştu. Bu sırada, sosyal sebeplerle askeriye tarafından yolun acilen yapılmasına ihtiyaç olduğu bildirilmişti. Talebe binaen, Diyarbakır Vilayeti’nin 1332 yılı (27 Zilhicce 1334/25 Ekim 1916) fevkalade bütçesine ödenek konulmuş ve hemen kullanılabilceği izni çıkmıştı.⁵³ Ayrıca, vilayet dâhilinde yapılan diğer yollar için ayrılan tahsisattan 348.420 guruşu da ilave edilerek yolun yapımına öncelik verilmiş, anlaşıldığı kadarıyla çok uzatılmadan yolun inşası tamamlanmıştı.⁵⁴

⁴⁸ BA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye 2. Şube Evrakı (DH.EUM. 2.Şb.), nr. 2/37.

⁴⁹ İber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, s. 496, 497.

⁵⁰ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 300.

⁵¹ M. Emin Yolalıcı, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. (739-749) 741.

⁵² M. Emin Yolalıcı, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, c. 13, s. (739-749) 741.

⁵³ BA, Dahiliye Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Evrakı (DH.UMVM.), nr. 21/40; BA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT.), nr. 129/75.

⁵⁴ BA, DH.UMVM., nr. 26/40.

2. GENC SANCAĞI MERKEZİ VE GENC KAZASI'NDA BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

5.1. Genc Sancağı Merkezinde Cami İnşası

Genc Sancağı'nın merkezi, daha önce Genc kasabasında iken, 1888 yılı başlarında, Genç ilçesinin güneydoğusunda bulunan Arduşin Köyü'ne taşınmıştı. Genç kasabası ise, kaza merkezi olarak kalmıştı. Arduşin Köyü sancak merkezi olunca, yeni sosyal kurumlara ihtiyaç duyulmuştu. Ne var ki, devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlar, tesislerin bütünüyle ve kısa sürede tamamlanmasına imkan vermemişti. Dolayısıyla bayındırlık faaliyetlerinde acil olan yatırımlara öncelik verilmişti. Çalışmalar, zamana yayılıp halkın desteği alınarak kısmen başarılı olunabilmişti.⁵⁵

26 Rebiülevvel 1309/30 Ekim 1891 tarihli kayda göre, hükümet ve şehrin ileri gelenlerinin yardımıyla Genc (Genç) Sancağı'nın merkezi Arduşin Köyü'nde bir cami ve okul inşa edilmişti. Camiye, Sultan II. Abdülhamid'e bir şükran ifadesi olarak *Hamidiye Camii*; okula da şehzade Burhaneddin Efendi'ye izafeten *Burhaniye Mektebi* adı verilmişti. Söz konusu adlandırmalarda mahalli muhtemel memurların da yönlendirmesi etkili olmuştu. Ancak bu kadirşinaslık gösterisi, bir bakıma halkın merkezî idareye olumlu bakışını yansıtmaktaydı.⁵⁶

5.2. Genc Sancağı Hükümet Konağı'nın İnşası ve Genc Kazası Hükümet Konağı Kirası

Genç Sancağı'nın merkezinde gerçekleştirilen yeni yatırımlardan biri de hükümet konağıydı. 1888 yılında, sancak merkezi Arduşin Köyü'ne taşınınca, hükümet konağı olarak kullanılacak bina, kiralama suretiyle temin edilmişti. 15 Şevval 1307/4 Haziran 1890 tarihli kayda göre, bina birkaç yıl kiralık olarak kullanılmış, bu tarihte, hükümet adına satın alınması talep edilmişti.⁵⁷ Ne var ki, talep karşılanmamış, yüksek meblağda kira ödemeleri yapılmaya devam edilmişti.⁵⁸

27 Safer 1318/26 Haziran 1900 tarihinde, yeni hükümet konağı inşasına izin verilmişti. İnşaatın, tahminen altmış bin kuruşa mal olacağı belirlenmişti. Yapım işine, halkın malî ve bedenî yardımı sağlanmıştı. Böylece, altı üstlü yirmi beş oda, iki salon ve sair müstemillattan oluşan bina yapılmıştı.⁵⁹ Bu yapı, 28 Cemaziyelevvel 1319/12 Eylül 1901 tarihinden bir süre önce, tamamlanmış, Sultan II. Abdülhamid'in tahta

---

⁵⁵ M. Mahfuz Söylemez, "Bitlis Vilayet Salnamelerine göre Genc Sancağı", s. 61–81; BA, Y. PRK. A., nr. 4/88; BA, DH. MKT, nr. 1487/47.

⁵⁶ BA, İrade Dahiliye Evrakı (İ. DH.), nr. 1010/79742.

⁵⁷ BA, DH. MKT., 1714/109.

⁵⁸ BA, DH. MKT., 1815/47.

⁵⁹ BA, DH. MKT., nr. 1714/109; 2365/62.

çıkmiş olduğu 31 Ağustos 1876 gününe denk gelen 16 Cemaziyelevvel 1319/31 Ağustos 1901 günü açılışı yapılmıştı.⁶⁰

Ayrıntılı bilgi bulunmayan birkaç belgeye bakılırsa, takip eden yıllarda Genc hükümet konağı için kira ödenmeye devam edilmişti. Ancak kayıtların muğlaklığı dolayısıyla, kiranın, Genc kazası veya Genç Sancağı merkezlerinden hangisi için ödendiği açıklığa kavuşturulmamıştı. Bununla beraber, daha önce Genç Sancağının merkezi Arduşin köyünde hükümet konağı yapıldığına göre, kira ödenen konak, muhtemelen sancağa bağlı Genc kazasına ait idi.⁶¹

5.3. Genc Kazasında İnşa Edilen veya Açılan Mektepler

Genc Hamidiye İbtidaiyesi: Yukarıda, 30 Ekim 1891 tarihli yazışmada, memurlar ve ileri gelenlerin yardımı ile Genc Sancağı'nın merkezi Arduşin Köyü'nde, *Burhaniye Mektebi* adı verilen mektebin inşa edildiği kaydedilmişti.⁶² Bu mektebe, Sultan II. Abdülhamid'e izafeten *Hamidiye İbtidai Mektebi* adı verilmişti. H. 1318/1901 tarihinde, mektebin 50 öğrencisi mevcuttu. Aynı dönemde kazanın bir de Rüşdiye Mektebi vardı.⁶³

Genc Dârümuallimin-i ibtidaiyesi: 04 Şevval 1318/25 Ocak 1901'de, Genc Sancağı dâhilinde bir Dârümuallimin-i ibtidaiye açılması talep edilmişti. Buna karşılık, mektebin, Rüşdiye Mektebi dâhilinde bir şube halinde faaliyete geçirilmesi; eğitim ve idaresinin ise, Rüşdiye Mektebi öğretmenlerince yapılması önerilmişti. Ancak teklifte ilerleme olup olmadığı tespit edilemedi.⁶⁴

5.4. Genc Sancağı Merkezindeki Ermeni Kilisesi'nin Onarımı

Tespitlere göre, 1897 yılında, Genç kazasındaki nüfusun 7000 kişisi Ermeni kökenliydi. Kazanın toplam nüfus sayısı 26397 idi. Sancak genelindeki 66917 nüfusun 12964'ü Ermeni, 836'sı Yezidi'ydi. Buna göre, sancak dahilindeki gayrimüslimlerin toplam nüfusa oranı yaklaşık % 21 civarındaydı.⁶⁵ 1316/1899 tarihli salnameye göre, Genç sancağının bağlı olduğu Bitlis vilayetindeki gayrimüslim nüfus, Ermeni, Protestan, Katolik, Süryani ve Keldani topluluklarından oluşmaktaydı. Bu topluluğun genel nüfusa oranı, ancak dörtte bir nispetindeydi.⁶⁶

⁶⁰ BA, DH. MKT., 2531/16.

⁶¹ BA, DH. MKT., nr. 1158/36, 1217/21, 1218/27.

⁶² BA, İ. DH., nr. 1010/79742.

⁶³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, 1318, s. 346.

⁶⁴ BA, Maarif Mektubi Kalemi Evrakı (MF. MKT.), nr. 537/53.

⁶⁵ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, c. III, Kısım-1 evvel, s. 682.

⁶⁶ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, 1316, s. 145.

Giriş kısmında işaret edildiği gibi, Gayrimüslim halk, Tanzimat hareketinin getirdiği yenilikler oldukça istifade etmeye başlamışlardı. Okul, kilise yapımı ve inşasının oldukça kolaylaştırılması, tanınan fırsatlardan bir kısmıydı.

Bingöl çevresindeki Gayrimüslimler de kendilerine tanınan yeni imkânlardan yararlanmışlardı. 2 Şevval 1321/22 Aralık 1903 tarihli kayda göre, Genc Sancağı'nın merkezi Arduşin köyündeki Ermeni kilisesi tamire muhtaçtı. Onarım için mahalli belediye öncülüğünde keşif defteri hazırlanmıştı. Deftere göre, kilisenin yüksekliği, altı arşın; kuzey ve güney duvarlarının uzunluğu on arşın; doğu ve batı tarafının genişliği altışar arşındı.⁶⁷ Kilisenin doğu tarafında bir penceresi, güneybatısına bitişik sofası mevcuttu. Ana kapısı sofaya açılmaktaydı, Bu kısmın doğu tarafında, kilise duvarı bitişğinde, dışa açılan büyük bir kapı mevcuttu. Kilisenin dış kapısını dıştan çevreleyen sofa, tamamıyla yıkılmıştı. Bu kısım, onarım dolayısıyla temelinden sökülerek kerpiç ile yeniden yapılacaktı. Mabedin tamamıyla dökülmüş olan saçakları, taş ve kerpiç ile yenilenecekti. Üç yerden yarılmış olan kubbesi ve depremde çatlamış olan doğu duvarı, tamir olunacak, içerisiyle dışarısı tamamıyla sıvanacaktı. Onarım giderlerinin 600 kuruşu, ustaların yevmiyesine harcanacaktı. Gider, altı Ermeni hayırseverden her birinin 100 kuruşluk yardımları ile karşılanacaktı. Onarım işi, diğer tamirat giderleriyle birlikte tahminen 3.000 kuruşa mal olacaktı. Çalışmaya başlanabilmesi için, merkezî idareden izin talebinde bulunulmuştu. Talep, Şura-yı Devlet'de (Danıştay) görüşülmüş, kilisenin asli haline hâlel gelmeden tamiri ve ustalık ücreti olarak belirlenen 600 kuruşun, kasabada meskûn Ermeni cemaatinden altı kişinin yardımlarıyla karşılanması kabul edilmişti. Buna karşılık, işlemlerin tamamlanıp tamamlanmadığı tespit edilemedi.⁶⁸

2.5. Genc Sancağı Hapishanesi'nin Durumu

23 Rebiülahir 1320/30 Temmuz 1902 tarihli yazışmaya göre, Genc Sancağı merkezi Arduşin Köyü'nde, 1888 yılından itibaren sosyal ve idari tesislerin geliştirilmesi mecburiyeti hasil olunca, sancak merkezinde halkın yardımlarıyla bir hapishane, tevkifhane, jandarma koğuşu ve jandarmaların hayvanları için ahır inşa edilmiş; kısmen tamamlanmış

---

⁶⁷ 1 mimar arşını = 75,77 cm. Bkz. Alpay Özdural, "Sinan's Arşin": A Survey of Ottoman Architectural Metrology. In Muqarnas", An Annual on the Visual Culture of the Islamic World. Gülru Necipoglu (ed.) E.J. Brill, vol. XV, 1998 Leiden, Page (101-115) 106'dan naklen <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9F%C4%B1n>; Ayrıca bkz. http://archnet.org/library/documents/one-document.jsp?document_id=8948; Alpay Özdural, Sinan's Arşin, A survey of Ottoman architectural metrology, In Muqarnas, vol. 15 (1998). Page 106'dan naklen <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9F%C4%B1n>

⁶⁸ BA, İrade Adliye ve Mezahib Evrakı (İ. AZN.), nr. 53/1321 Ş-02.

olan bu eserlerin resmi açılışları yapılmıştı.⁶⁹ 13 Safer 1321/11 Mayıs 1903 tarihinde, eski hapisanenin enkazının, 1500 kuruşa satılarak hazineye gelir kaydedilmiş olduğu rapor edilmişti. İlgili yazıda, ayrıca suyollarının onarım ve temizlik giderlerinin belediyelerce karşılanması bildirilmişti.⁷⁰

16 Rebiülevvel 1332/12 Şubat 1914 tarihinde, Genc Mutasarrıflığı'nın, kiralama suretiyle kadın mahkûmlara tahsis edilmiş hapisanesi mevcuttu. Hükümet dairesine ait binaların müstemilatında ise, erkeklere mahsus 70 mevcutlu hapisane vardı. Burası, kârgîr olup, bir taraftan hükümet konağı yakınında bulunan jandarmaya ait ahıra, diğer taraftan jandarma koğuşuna, kısmen Rüştîye Mektebi binasına bitişikti. Birbirine bakan iki koğuş, birkaç tuvalet, bir çeşme, bir avlu, bir küçük ambar, memur ve gardiyanlara özel bir odaya sahipti. Ancak mahkûmların teneffüsüne yarayacak bir mekânı yoktu. İçeride izdiham yaşanmaktaydı, Mahkûmlar ve memurlar bu halden şikâyetçiydi. Haliyle sağlık şartlarını haiz değildi. Dolayısıyla yeni bir hapisane gerekliydi. Kayıtlara bakılırsa, 1902 yılında meydana getirilen eserler, 1914 yılına gelinceye kadar, ihtiyacı karşılayamaz hale gelmişlerdi. Ancak I. Dünya savaşının çıkmasıyla bu ihtiyaç da zaten karşılanamayacaktı.⁷¹

2.6. Murat Nehri Üzerindeki Köprü ve Canut Köprüsü'nün Onarımı

Tanzimat devrinde, yol ve köprü yapımına önem verildiği ifade edilmişti. Anlaşıldığına göre, Bingöl çevresindeki köprüler, söz konusu iyileştirme faaliyetleri dâhilinde gözden geçirilmişti. 10. Şevval 1322/20 Ekim 1904 tarihli kayda göre, Genc Sancağı merkezine yaya olarak bir saat mesafede, Murat Nehri üzerinde, on yedi metre açıklığındaki yarı kârgîr köprü, kısa süre önce onarılmış ve hizmete açılmıştı. Yakınında, yıkılmaya yüz tutmuş olan Canut Köyü Köprüsü'nün de yeniden inşasına başlanmıştı.⁷² Bugün itibarıyla, birinci köprünün bulunduğu köy, tahminen Solhan ilçesine bağlı Murat (Norik) köyüydü. İkinci köprünün bulunduğu Canut köyü ise, Murat köyüne yaklaşık 20 km. mesafede ve Muş tarafındaydı.⁷³

2.7. Genc-Muş Telefon Hattı İnşası Talebi

Yukarıda Tanzimat devri bayındırlık faaliyetleri içerisinde Bingöl'ün yeri ve telgraf-telefon hatlarının önemine işaret edilmişti. Bazı

⁶⁹ BA, DH. MKT., nr. 550/79.

⁷⁰ BA, DH. MKT., nr. 706/21.

⁷¹ BA, DH.MB.HPS. M., nr. 11/43.

⁷² BA, DH. TMİK. S., nr. 55/46.

⁷³ Kaynak: Murat köyünden Fatih Şaşar.

tespitlere göre, 1868 yılından önce Erzurum ve Diyarbakır vilayet merkezlerine telgraf hattı çekilmiş;⁷⁴ Genc ve Kiğı merkezlerine yaklaşık 20 yıl sonra; Bingöl merkezine 44 yıl gecikmeli olarak telefon hattı döşenmişti. Böylece, 19. yüzyılın son çeyreğinde hız kazanan bayındırlık faaliyetleri, Bingöl çevresindeki önemli yerleşim birimlerine, daha geç ulaşmıştı Ancak bu gecikme, sadece Bingöl çevresine özel değildi. İkinci üçüncü derecedeki pek çok kaza ve sancak merkezi aynı kaderi paylaşmıştı.

Bingöl çevresine telgraf hattı çekilmesi işi en erken 1887 yılında söz konusu olmuştu. 29 Muharrem 1305/17 Ekim 1887 tarihinde, Muş'tan Genc Sancağı merkezine telgraf hattı çekilmesi ve bu iş için ahali tarafından yapılacak yardım şeklinin belirlenmesi için Telgraf ve Posta Nezareti'nden talepte bulunulmuştu.⁷⁵ 15 Rebiülevvel 1305/1 Aralık 1887 tarihinde, Muş'tan Genc Sancağı merkezine çekilecek telgraf hattının, mevsimi geçmeden ve halkın yardımları ile inşasına başlanması için aynı nezaretten izin istenmişti.⁷⁶ 9 Rebiülahir 1305/25 Aralık 1887 verilen cevapta, tahsisat yapılamaması dolayısıyla hattın yapımının ertelendiği bildirilmişti.⁷⁷ Ancak takip eden yıllarda konunun üzerine gidilmeye devam edilmişti. Bitlis Valiliği'nin, 23 Cemaziyelahir 1309/24 Ocak 1892 tarihli tezkiresinde, Genc ile Muş arasındaki mesafenin uzaklığı dolayısıyla haberleşmede güçlükler yaşandığı, bu sebeple telgraf hattı çekilmesinin elzem olduğu bildirilmiş; hattın inşası halinde, gerekli amele ve direklerin, kendileri tarafından karşılanacağı ve hattın mahalli halkın yardımıyla inşa edileceği kaydedilmişti.⁷⁸ Aynı makam tarafından İstanbul'a gönderilen 18 Muharrem 1310/12 Ağustos 1892 tarihli bir yazıda ise, Genc Sancağı'na yeni bir telgrafhane açılması için bütçenin uygun olmadığı bildirilmişti. Bu cevap, telgrafhane talebine karşılık, bir türlü sonuçlanmayan telgraf hattı hikâyesine verilen tepkiydi.⁷⁹ Buna karşılık, 8 Şevval 1310/25 Nisan 1893 tarihinde, Genc Sancağı'nın merkezine telgrafhane açılmasını kolaylaştırmak için Dördüncü Ordu Dairesi'ndeki önemli telgraf hatlarının birleştirilmesi gündeme gelmişti.⁸⁰

---

⁷⁴ Musa Çadrcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, s. 297.

⁷⁵ BA, DH. MKT., 1455/56; 1448/59.

⁷⁶ BA, DH. MKT., nr. 1467/12.

⁷⁷ BA, DH. MKT., nr. 1471/84.

⁷⁸ BA, DH. MKT., 1914/101.

⁷⁹ BA, DH. MKT., nr. 1986/91.

⁸⁰ BA, DH. MKT., nr. 2055/94.

3. KİĞİ KAZASI'NDA BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

1897 tarihli tespitlere göre, Erzurum vilayetine bağlı Kiğı merkezinde 1 cami, 2 kilise, 1 rüşdiye mektebi, birçok han ve dükkân mevcuttu.⁸¹ 1318/1901'de ise, işbu kazada 1 hükümet konağı, 1 askerlik dairesi, 18 cami, 1 mescid, 1 mekteb-i rüşdiye, 1 mekteb-i ibtidâiyye (Hamidiye), dokuz sıbyân mektebi, 12 medrese, 39 kilise ve manastır, 235 dükkân ve mağâza, 1 hamam, 5 meyhâne, 3 han, 2 kireçhane, 1 baruthâne bulunmaktaydı.⁸²

3.1. Kızılçubuk Köyü'nde Cami İnşası

Kiğı kazasına bağlı Kızılçubuk Köyü'nden merkezî hükümete yapılan tarihsiz başvuruda, İslam ahali, Gayrimüslimlerden fazla olmasına karşılık, camilerinin olmadığı, köye cami inşasına ihtiyaç olduğu bildirilmiş, ancak yazışmalarda ilerleme sağlanamamıştı.⁸³

3.2. Hükümet Konağı Onarımı ve İnşası

22 Zilhicce 1304/11 Eylül 1887 tarihli tezkirede, Kiğı kazası hükümet konağının onarımı üzerinde durulmuştu. Tahminen 3.550 kuruş masrafla onarılmasının mümkün olduğu, mahallinden keşif defterinin gönderilmesi, onarımın mimariye uygun olup olmadığının Şehremaneti'nce tetkiki ve neticesinin bildirileceği kaydedilmişti.⁸⁴ Şehremaneti, 6 Cemaziyelevvel 1305/20 Ocak 1888'de talebe karşılık vermiş; ancak tertip edilmiş tamirat defterinin fenn-i mimariye uygun olmadığını, gösterilen amele yevmiyeleri ile onarım masraflarının kabul edilebilir seviyede olduğunu bildirmişti.⁸⁵ Daha sonra onarım gerçekleşmiş ve harcamanın yaklaşık % 10'unu oluşturan yaklaşık 21.000 kuruş halk tarafından karşılanmıştı.⁸⁶

23 Receb 1332/17 Haziran 1914 tarihinde, Adliye Nazırı'nın Dâhiliye Nazırı'na gönderdiği tezkirede, hapishanelerin ıslah projesi kapsamında bu kazada yeni bir hapishane yapılması talep edilmiş; Kiğı kazası hükümet konağının harabiyetinden bahsedilmişti. Anlaşıldığına göre, yaklaşık 27 yıl sonra, hükümet konağı eskimiş ve ihtiyaca cevap veremez hale gelmişti. Söz konusu binanın, Adliye memurlarının bulunduğu bölümü yetersizdi. Hapishane ve tevkifhane kısmı, hava ve

⁸¹ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, c. III, Kısım-1 evvel, s. 703.

⁸² *Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, 1318, s. 347

⁸³ BA, İbnülemin Tasnifi (İE.), nr. 1313 Ca. 24/2.

⁸⁴ BA, DH. MKT., nr. 1446/1.

⁸⁵ BA, DH. MKT., nr. 1479/7.

⁸⁶ BA, DH. MKT., nr. 1479/9.

ışıkta yoksundu.⁸⁷ Ancak Erzurum Valisi'nin 28 Receb 1332/22 Haziran 1914 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıya göre, yıl içerisinde bazı sebeplerle bütçeye bu iş için ödenek konulamamış, hükümet konağının eski hükümet konağı arsası üzerinde, halkın ianesiyle yapımı kararlaştırılmış ve inşa işlemine başlanmıştı. Bu arada, mevcut hükümet dairesi de oturulamayacak şekilde olduğundan, bağlı daireler kiralık bir binaya taşınmıştı.⁸⁸

3.3. Mektep İnşası

1900 yılında, Kiğı'da sıbyan (anaokulu), ibtidai (ilkokul), rüşdiye (ortaokul) ve idadi (lise) mektepleri mevcuttu. Kiğı merkezinde dokuz tane sıbyan mektebi, bir tane ibtidaî mektebi (Hamidiyye), bir tane rüşdiye mektebi, bir tane idadi mektebi ve iki tane medrese vardı.⁸⁹ 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra,⁹⁰ Kiğı'da faaliyete geçen ilk rüşdiye mektebi, 1872 yılında açılmıştı. Erzurum vilayetine 12 Haziran 1872 tarihinde gönderilen yazı ile Hıms ve Kiğı rüşdiye mekteplerinin sıbyan mektebine dönüştürülmesi istenmişti.⁹¹ Ancak 21 Ekim 1872 tarihinde, mektebin eski şekliyle öğretime devam etmesi ve buraya muallim-i sani seçilmesi talep edilmişti.⁹²

Kiğı kazasında, ibtidai mekteplerin açılışına da önem verilmişti. 24 Safer 1308/9 Ekim 1890 tarihli kayda göre, Kiğı kazasında halktan toplanan yardımlarla bir tane ibtidaî mektebi inşa edilmiş; mektebe öğretmen tayini için Maarif Nezareti'ne talepte bulunulmuştu.⁹³ Sultan Abdülhamid zamanında yapılmış olan bu mektebe *Hamidiyye İbtidâi Mektebi* adı verilmişti.⁹⁴ Aynı şekilde Kiğı'ya bağlı Kızılçubuk Köyü'nde

---

⁸⁷ BA, DH. MB. HPS. M., nr. 14/20.

⁸⁸ BA, DH. MB. HPS. M., nr. 14/33. Konuyla ilgili birkaç arşiv belgesi için bk. Abdurrahman Acar, "XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kiğı Kazasından Bir Kesit", *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı. 2, Bahar 2008, s. 133-136.

⁸⁹ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, 1318, s., 346, 347.

⁹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, s. 201.

⁹¹ BA, MF.MKT., 1/58.

⁹² BA, MF.MKT., 6/110.

⁹³ BA, DH. MKT., nr. 1768/12.

⁹⁴ 1318/1901'de bu mektebin 50 öğrencisi ve Mehmed Hamdi adında bir öğretmeni vardı. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, 1318 (1900), s. 346, 347; Halen mevcut olan Kiğı merkezindeki mektep tek katlıdır. Doğu batı yönünde dikdörtgen bir yapıya sahiptir. Kapısı yuvarlak kemerli bir girinti içerisindedir. Yapı, iki bölümden oluşmaktadır. Birincisi, girişte ortada bir hol ve iki tarafında yer alan birer odadan oluşmaktadır. Hol ve odalar dikdörtgen planlıdır. İkinci kısım ise, daha ileride, holden ayrı kapılarla geçilen iki odadan ibarettir. Bu odalar daha büyük tutulmuştur. Bütün odalar ikişer pencere ile aydınlatılmıştır. Bina kapısının bulunduğu giriş kısmı yaklaşık 2 metre çıkıntılı haldedir. Yapının ön tarafı düzgün kesme taştan, diğer tarafları moloz taşlardan yapılmıştır. Bugün, ev olarak kullanılmaktadır. Mehmet Top, "Bingöl'deki Mimari Doku Üzerine Bir

ibtidâî mektep inşası söz konusu olmuştu. Köylüler acilen yapımını talep ettikleri cami ve ibtidâî mektebin duvarlarının, kendilerince inşasını taahhüt etmişlerdi.⁹⁵ 11 Eylül 1894’de ise, ibtidâî mektebin inşası için evkaf gelirlerinden tahsisat ayrılması gerektiği bildirilmişti.⁹⁶ 10 Aralık 1895’de, giderlerin belirlenmesi ve karşılanması için mektebe ait keşif defterinin hazırlanıp gönderilmesi istenmişti.⁹⁷ 28 Haziran 1896 tarihli vesikada ise, mektebin inşa giderlerinin maarif iane hissesi bakayısından karşılanması talep edilmişti.⁹⁸ 5 Kasım 1896 tarihinde, Kiğı Rüşdiye Mektebi'nin tamiri için gerekli olan paranın, maarif hissesi bakayısından karşılanacağı, harcamaların yapılabilmesi için resmi işlemlerin tamamlanması kaydedilmiş, resmi işlemlerin yerine getirilmesinden sonra onarım gerçekleşmişti.⁹⁹

3.4. Kilise İnşası Talebi

Bölgede, kilise inşası veya onarımı ile ilgili bilgilere, en çok Kiğı kazasında rastlanmaktadır.¹⁰⁰ Yukarıda ifade edildiği üzere, 1897’de Kiğı’da iki kilise mevcuttu.¹⁰¹ Halen, 19. Yüzyılda yapılmış oldukları ileri sürülen, biri Eski Kiğı bölgesinde; diğeri Kiğı Orta Mahalle’de iki kilise harabesi bulunmaktadır. Her ikisi, doğu batı yönünde uzanmaktadır. Bunlar, üç neflidir (bölüm) ve her nef, bir apsisle (mihrap) sonlanmıştır. Ortadaki nefler, daha geniştir. Kiğı orta Mahalle’de olanı daha küçük ölçeklidir. Bu iki dini yapının Rum kilisesi olduğuna dair bir görüş ileri sürülmüştür.¹⁰² Ancak bu yapılardan biri Ermeni kilisesi, diğeri başka bir cemaate, muhtemelen Protestan cemaatine aittir. Çünkü, o tarihlerde Kiğı’da Müslümanlardan sonra en kalabalık topluluk Ermenilerdi. Az sayıda Protestan bulunmaktaydı. Rum nüfusu ise hiç yoktu.¹⁰³ Bu devirde Ermeni ve Protestanlar için kilise inşası ve onarımı söz konusu olmuştu. 22 Rebiülevvel 1283/4 Ağustos 1866’da, Kiğı

Değerlendirme”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2007, s. 190.

⁹⁵ BA, İE, nr. 1313 Ca. 24/2.

⁹⁶ BA, MF.MKT., 225/25.

⁹⁷ BA, MF.MKT., 297/20.

⁹⁸ BA, MF.MKT., 322/64.

⁹⁹ BA, MF.MKT., 342/48.

¹⁰⁰ Çapakçur ve Kiğı’daki kilise inşaatları için bkz. Ercan Çağlayan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Çapakçur ve Kiğı Ermenilerinin Din Özgürlüğüne Bir Bakış”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl Şubat 2007, s. (171-194) 171, 180, 181.

¹⁰¹ Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, c. III, Kısım-1 evvel, s. 703.

¹⁰² Mehmet Top, “Bingöl’deki Mimari Doku Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2007, s. 171-194.

¹⁰³ *Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, 1318, s. 338, 439.

kazasında mukim Protestan Ermeniler için bir kilise yapılması talep edilmişti.¹⁰⁴

15 Rebiülevvel 1288/4 Haziran 1871’de ise, kilisesi olmayan Kiğı Kazası Gazi Köyü Ermenileri için yeni kilise yapılması gündeme gelmişti. Bu kilisenin, uzunluğu on sekiz, genişliği on ve yüksekliği on iki zirâ (arşın) ölçülerinde olacaktı. Ancak kilisenin yapılıp yapılmadığı bilinmiyor.¹⁰⁵

20 Ramazan 1330/2 Eylül 1912’de, Kiğı kazası İvanik köyü Ermeni cemaati, kendileri için kilise inşasını talep etmişlerdi.¹⁰⁶ Bu talep, 07 Zilhicce 1331/7 Kasım 1913 tarihli irade ile kabul edilmişti. Böylece, köyde iki yüz otuz iki metre murabba’ında (dörtkenarı toplamı) ve bin kuruş kıymetindeki mirî arazi üzerine, yirmi metre uzunluğunda, on metre genişliğinde, on beş metre yüksekliğinde, iki kapılı, altı pencere ve çatısında çan kulesi bulunan ahşap bir kilise inşası için izin verilmişti. Kilise arsasının devlete ait olması hasebiyle arsa değerinin binde otuzu karşılığında, devlet adına kira karşılığı olmak üzere öşür bedeli belirlenmişti.¹⁰⁷

3.5. Telgraf-Telefon Hattı İnşası Talebi

Kiğı-Kuzıcan-Erzincan Hattı: Giriş kısmında kaydedildiği üzere, Sultan II. Abdülhamit devrinde, ıslahat çalışmaları hız kazanmış, icap eden yerlere telgraf hattı çekilmesi için, ne gerekirse yapılması talep edilmişti.¹⁰⁸ Daha önemli görülen merkezlere göre, biraz gecikmeli olarak bölgede telgraf-telefon hatlarının inşası söz konusu olmuştu. Konuyla ilgili 1304/19 Kasım 1886 tarihli yazışmada, Kiğı kazasından Kuzıcan’a, oradan Erzincan’a çekilecek telgraf hattına ait direklerin ahali tarafından karşılanacağı, ancak inşaat mevsimi geçtiğinden, hattın bahara çekileceği bildirilmişti.¹⁰⁹ Ancak 27 Muharrem 1305/15 Ekim 1887 tarihinde, Kiğı’dan Kuzıcan’a, oradan Erzincan’a çekilmesi istenilen telgraf hattı giderlerinin hazinece karşılanamayacağı, bu sebeple telgraf hattı yapımının ertelendiği kaydedilmişti. Hattın, çok geçmeden döşenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ancak konuyla ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır.¹¹⁰

---

¹⁰⁴ BA, Cevdet Tasnifi Adliye Evrakı (C. ADL.), nr. 5527/92.

¹⁰⁵ BA, C. ADL., nr. 41/2462.

¹⁰⁶ BA, DH. İD., nr. 114-2/19.

¹⁰⁷ BA, DH. İD., 162-1/43.

¹⁰⁸ BA, DH. MKT., 1700/91.

¹⁰⁹ BA, DH. MKT., nr. 1379/66.

¹¹⁰ BA, DH. MKT., nr. 1455/13.

Kiğı-Pülümür-Erzincan Hattı: 10 Cemaziyelahir 1304/6 Mart 1887 tarihli¹¹¹ ve daha sonra 1306/1889 ve 1307/1890 tarihli iki yazışmada, siyasî ve askerî ehemmiyeti bulunan Kiğı ve Pülümür kazalarına, Erzincan'dan telgraf hattı çekilmesi ve mektep inşası gündeme gelmişti. Telgraf hattının çekilmesiyle askeri haberleşmenin süratleneceği ve bölgenin ahvalinden vaktinde haberdar olunacağı ifade edilmişti. Ancak takip eden yakın tarihlerde konu ile ilgili ilerleme olmamıştı.¹¹²

3.6. Erzurum-Kiğı-Harpur yolu inşası

08 Rebiülevvel 1331/15 Şubat 1913 tarihli tahrire göre, bu yolun umumi yolar arasına katılması yönünde padişah iradesi çıkmış, karar ilgili vilayetlere bildirilmişti.¹¹³ Aynı yıl içinde, Kiğı-Harpur yolunun inşası için tahsisat gönderilmesi istenmiş ve yolun yapımına başlanmıştı.¹¹⁴

SONUÇ

Tanzimat hareketi boyunca, taşradaki önemli yerleşim merkezlerinin bayındırlığına ehemmiyet verilmişti. Bu devirde, Osmanlı Devleti, son zamanlarını yaşamasına karşılık, Anadolu'nun ıslahatı ve kalkınması için, her türlü çaba gösterilmişti. Bu amaçla talimatnameler hazırlanmış, imar, inşa, bayındırlık çalışmalarına önem verilmişti. Siyasî, askerî ve sosyal problemlerin çözümü için öncelikle şehir merkezlerinde ve mümkün olduğu kadar kırsal kesimdeki belli tesislerin, inşası, imarı ve onarımına ağırlık verilmişti. Bu konuda halkın önemli maddi desteği sağlanmıştı. Böylece bütün Osmanlı ülkesinde huzur, güven ve memnuniyetin sağlanması hedeflenmişti. Ancak devletin içinde bulunduğu ekonomik, askerî ve siyasî olumsuzluklar, söz konusu gelişmelerin daha çok şehir merkezleriyle sınırlı kalmasına neden olmuştu. Bingöl ve çevresi ise, diğer ikinci üçüncü derece yerleşim birimlerinin çoğunda olduğu gibi, gelişmelerden 20-50 yıl gecikmeli olarak ve kısmen yararlanmış; hizmetler yeterli seviyeye ulaşmadan yeni acil bayındırlık faaliyetlerine ihtiyaç duyulmuştu. Belli gereksinimler, bayındırlık problemlerinin artmasına, hayat şartlarının yerinde saymasına, hatta gerilemesine yol açmıştı. Halkın desteğinin alınması ise, hedefin gerçekleşmesi bakımından önemli, ancak yetersiz bir kazanım olmuştu.

¹¹¹ BA, DH. MKT., nr. 1403/31.

¹¹² BA, DH. MKT., 1630/106; 1675/18; 1700/91; 1617/109.

¹¹³ BA, DH. İD., nr. 3/79.

¹¹⁴ BA, DH. İD., nr. 3/86.

KAYNAKÇA

ACAR, Abdurrahman, “XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kiğı Kazasından Bir Kesit”, *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı. 2, Bahar 2008, s. 133-136.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. 3, İstanbul 1991.

Ali Cevad, *Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih Coğrafya Lugâti*, c. III, Kısım-ı evvel, Kasbar Matbaası, İstanbul 1314.

BA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye 2. Şube Evrakı (DH.EUM. 2.Şb.), nr. 2/37.

BA, Dahiliye İdare Kısım Evrakı (DH.İD), nr. 30-2/54, 169/1.

BA, Dahiliye Mebani-i Emiriyye Hapishaneler Kısım Mütferrik Evrakı (DH.MB.HPS. M), nr. 5/25, 7/6, 11/43, 14/20, 14/33, 15/54, 20/80, 43/31.

BA, Dahiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT), nr. 1435/114, 1446/1, 1487/47, 1561/69, 1636/55, 1688/89, 1727/101, 2139/13, 1455/56, 1448/59, 1455/56, 1448/59, 1471/84, 1630/106, 1675/18, 1700/91, 1617/109, 1700/91, 1714/109, 1815/47, 1914/101, 2531/16, 1158/36, 1217/21, 1218/27, 1379/66, 1403/31, 1446/1, 1446/1, 1455/13, 1467/12, 1471/84, 1479/7, 1479/9, 1700/91, 1714/109, 2365/62, 1768/12, 1986/91, 2055/94, 550/79, 706/21.

BA, Dahiliye Tesri-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu Evrakı (DH.TMIK.S.), nr. 55/46, 62/59.

BA, Dahiliye Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdiriyeti Evrakı (DH.UMVM.), nr. 21/40, 26/40.

BA, Dahiliye, Mebâni-i Emiriyye Hapishaneler Müdiriyeti (DH. MB. HPS.), nr. 31/21, 32/24, 35/4, 43/10, 43/31, 68/47, 72/27.

BA, Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT.), nr. 129/75.

BA, İbnülemin Tasnifi (İE.), nr. 1313 Ca. 24/2.

BA, İrade Adliye ve Mezahib Evrakı (İ. AZN.), nr. 53/1321 Ş-02.

BA, İrade Dahiliye Evrakı (İ. DH.), nr. 1010/79742.

BA, Maarif Mektubi Kalemî Evrakı (MF. MKT), nr. 1/58, 6/110, 225/25, 297/20, 322/64, 342/48, 537/53.

BA, Tapu Defteri (TD), nr. 64.

BA, Yıldız Perakende Evrakı (BA, Y. PRK. A.), nr. 4/88.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Tasnifi Adliye Evrakı (BA, C. ADL.), nr. 3/79, 3/86, 41/2462, 114-2/19, 162-1/43, 5527/92.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

ÇAĞLAYAN, Ercan, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Çapakçur ve Kiğı Ermenilerinin Din Özgürlüğüne Bir Bakış”, *II. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl Şubat 2007, s. 171-194.

ÇAĞLAYAN, Ercan, “Osmanlı Toplumunda Bir Arada Yaşama Sanatı: Çapakçur'da Açılan Ermeni Mektebi'ne Dair Belgeler”, *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 1, Sayı. 2, Bahar 2008, s. 137-142.

DEMİR, Abdullah, “XVI. Yüzyılda Safevi ve Osmanlı Döneminde Genc Beyleri”, *II. Bingöl Sempozyumu (25-27 Temmuz 2008)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2009, s. 209-216.

DERİNGİL, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamit Dönemi (1876–1909)*, Çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.

ENGELHARD, *Türkiye ve Tanzimât Devlet-i Osmâniyyenin Târih-i Islâhâtı*, Mütercimi: Ali Reşâd, Kanâat Kütübhânesi, İstanbul 1328 (1911).

ERASLAN, Cezmi, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamit*, İstanbul 1996.

KARAL, Enver Ziya *Osmanlı Tarihi*, c. V, VII, Ankara 1988.

KODAMAN, Bayram, Abdullah Saydam, “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.

KODAMAN, Bayram, *Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.

M. Nasrullah, M. Rüşdü, M. Eşref, *Osmanlı Atlası, XX. Yüzyıl Başları*, Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş, İstanbul 2003.

MERT, Özcan, “II. Mahmut Döneminde Taşradaki Merkezîyetçilik Politikası”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. 720-729.

ORTAYLI, İlber, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Ankara 2008.

ÖZDURAL, Alpay, “Sinan's Arşin”: A Survey of Ottoman Architectural Metrology. In Muqarnas”, *An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*. Gülru Necipoglu (ed.) E.J. Brill, vol. XV, 1998 Leiden, Page (101-115) 106'dan naklen <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9F%C4%B1n>.

ÖZDURAL, Alpay, Sinan's Arşin, A survey of Ottoman architectural metrology, In Muqarnas, vol. 15 (1998). Page 106'dan naklen <http://tr.wikipedia.org/wiki/Ar%C5%9F%C4%B1n>.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Bitlis, 1316.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Erzurum, 1318.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz, “Bitlis Vilayet Salnamelerine göre Ginc Sancağı”, *I. Bingöl Sempozyumu (10–11 Haziran 2006)*, Bingöl 2007, s. 61–81.

TOP, Mehmet “Bingöl'deki Mimari Doku Üzerine Bir Değerlendirme”, *I. Bingöl Sempozyumu*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2007, s. 171–194.

YAZICI, Nesimi, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Haberleşme Kurumu”, *150. Yılında Tanzimat*, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992, s. 139-210.

YOLALICI, M. Emin, “Osmanlılarda Çağdaş Belediyecilik”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 13, s. 739-749.

